

T. SZABÓ LEVENTE

Babeş-Bolyai Tudományegyetem, BTK, Kolozsvár
tszabo.levante@ubbcluj.ro

**Az összehasonlító irodalomtudomány kelet-európai feltalálása
és beágyazottsága az 1870-es években:
az *Acta Comparationis Litterarum Universarum*
Egy kutatás keretei¹**

Bizonyára más tudományterületeken is előfordul, hogy bejelentik a szóban forgó tudomány végét: nem feltétlenül egy másik tudományág kevésbé jóindulatú képviselői, hanem épp az illető tudomány kiemelkedő tudósai. Natalie Melas (2007) egy rendkívül hatásos, egy angol szójátékot felidéző könyvben, az *All the Difference in the World: Postcoloniality and the End of Comparison*-ban azt állította, hogy véget ért az ártatlan összehasonlítások időszaka, Gayatri Chakravorti Spivak (2003) pedig hatásos gesztussal a *The End of a Discipline*-ben be is jelentette az összehasonlító irodalomtudomány végét. Természetesen az a tranzitológiai okfejtés, amely azt állítja, hogy krízis van a saját tudományában, nem is annyira új, s igazából pontosan azáltal nem engedi megszűnni a tudományát, hogy bejelenti annak a végét – azaz újra beszél, gondolkodik a tudományáról, nem veszi magától értetődőnek annak a működését.

Úgy is fogalmazhatnánk, hogy a komparatiztika roppant szerencsés, hogy művelőinek némelyike bejelentette a végét, hiszen azóta egyre többször és egyre termékenyebben kérdeznek rá előfeltevéseire, céljaira, mibenlétére, bevett vagy épp túlságosan is (méltánytalanul) elfeledett hagyományaira. Akkor pedig, amikor felfeslenek egy tudomány előfeltevései, nagyon másként lehet beszélni a történetéről, mint amikor magától értetődőnek vesszük azt.

Mivel alapjában véve nem vagyok komparatista, ezt a folyamatot olyan eszközökkel tárom fel, amelyek viszont rendkívül szerencsésen ennek a tudományágnak a kezdeteihez kötődnek, nemcsak magyar, hanem nemzetközi vonatkozásban is. Az összehasonlító irodalomtudomány intézményesülésének ugyanis fontos mozzanata volt, hogy a világ első nemzetközi komparatiztikai szaklapját a kolozsvári egyetem két tanára adja ki, sőt egyikük ilyen jellegű tárgyakat adott elő germanisztika név alatt már az egyetem alapításától kezdődően. Az *Összehasonlító Irodalomtörténelmi Lapokat* (a továbbiakban ÖIL; későbbi nevén az *Acta Comparationis Litterarum Universarumot* – a további-

1 A tanulmány az MTA Bolyai Ösztöndíjának támogatásával készült. A kutatás előzményeihez l. T. Szabó 2012, T. Szabó 2012a, T. Szabó 2013, amelyek készülő és *Entangled Literary Histories and Multiple Modernities: The History of the First International Journal of Comparative Literature* munkacímét viselő könyvemből származnak.

akban ACLU) a legkevésbé a magyar irodalomtörténet fedezte fel: miközben Kerekes Sándor, Berczik Árpád, Gaál György, Fried István kivételével viszonylag kevés érdembeli értelmezés született róla, a komparatisztika nemzetközi történetei hiánytalanul számon tartják. Az utóbbi időszakban Horst Fassel adta ki (sajnos, számos hibával) az első évfolyam fakszimiléjét, s munkatársaival körüljárta egyrészt a lap történetét, másrészt pedig az ÖIL által követett módszerek továbbgondolhatóságát (l. Kerekes 1937, Berczik 1959, Gaál 1975, Fried 2007, Fassel 2005).

Jelentősége ellenére épp a filológiai műveletek hiányoznak a lap igazi újraértéséhez: újrakiadás, a működését érintő pragmatikai tényezők híján nehezen lehet érteni egy sor igen égető kérdést: miért épp Kolozsváron jelent meg, és miért nem Berlinben, Lipcsében, Londonban vagy legalább Budapesten? A tudás transzferének bevett feltételezései az irodalomtudományon belül is általában ilyen iránnyal számoltak: ennek a leggyakoribb toposza a megkésetttség volt. Ezek a tapasztalatok nagyon gyakran nem tudnak mit kezdeni az olyan helyzetekkel, amikor a tudás transzfere nem Nyugat–Kelet irányban működött. Tehát mit is jelent igazából az, hogy Kolozsváron jön létre és innen forgalmazódik egy sajátosan új típusú formája az irodalmi viszonyokról való gondolkodásnak? És miért nem korábban jön létre? Hiszen egyik főszerkesztője, Brassai Sámuel már életének hetedik évtizedében jár a lap első számának megjelenésekor, 1877-ben, igen tapasztalt és a tudományok széles körében jártas tudós volt már korábban is, s fordítástudományi gondolatmenetei nem ritkán fogalmaztak meg hasonló okfejtéseket. Vagy miért nem később, amikor Meltzl, az 1872-ben a kolozsvári egyetemre alig huszonhat évesen kinevezett professzor már több presztízstre tett volna szert? Miért épp ott, akkor és úgy tehát?

Válaszaimat olyan folyamatokba ágyazom be, amelyek nem kizárólag az irodalommal kapcsolatosak, hanem a társadalomtörténeti értelemben vett tudományos modernizációt meghatározták, s amely folyamatok némelyike épp most van átalakulóban a tudományainkban – olyan következményekkel járva, hogy például egyesesen az összehasonlító irodalomtudomány végét jósolják meg nyugati gondolkodók.

1. Professzionalizációs ideál és modern tudományos identitás

A kis példányszámban, poliglott formában kiadott lap egyik legfontosabb önjellemző metaforája volt, hogy „a jövő tudományát” képviseli (ti. abban az értelemben, hogy előőrse más tudományoknak, és mintegy megelőzi saját korát), illetve „modern tudomány” (ennek a jelzőnek ekkortájt még viszonylag negatív felhangja van, az irodalmi rendszeren belül meg főként). Ráadásul ugyanebben az összefüggésben Meltzl büszkén emlegeti fel, hogy egy modern tudománynak csak kevés olvasója, követője lehet. Ezért is adódik a kérdés, milyen tudomány művelőiként is tekintenek tehát önmagukra ezek a gondolkodók, amikor az összehasonlító irodalomtudománynak nevet adnak és művelőinek gondolják el magukat? Úgy gondolom, hogy ha érteni tudjuk azt, ahogyan magukat és az általuk művelt új tudományt jellemzik, nagyon sokat tudunk azokból az eredeti kérdésekből is érteni, amelyeket feltettem.

Az 1878/1879-es egyetemi évben, tehát épp az ACLU legjobb időszakában, Brassai Sámuel a kolozsvári egyetem rektoraként tevékenykedik. Ennek az évnek az évnitó programbeszédét pedig egyenesen a tudományokhoz való egyetemi viszonyról tartja. Azt a

kérdést taglalja, hogy mit kell tennie az egyetemi tanárnak. Érdeemes elidőzni itt, hiszen távolról sem csak arról van szó, hogy egy viszonylag új egyetem diszfunkcionalitását kellett orvosolni, és igen nehezen rekrutált egyetemi tanárokat kellett kutatásra biztatni. Brassai ugyanis igazából arról beszélt, hogy milyen tudományosmények szerint hogyan lehet egyetemi tanárnak lenni. Mindenekelőtt hosszasan tárgyalta a tudomány átadásának eltérő, általa nemzetileg sztereotipizált formáit: a német professzorok felolvasó-diktáló eljárását, a franciáknál honos rögtönző, sziporkázóbb előadásmódot, de ott állt meg részletezőbben, amikor mindennek az alapjaihoz ért. Ugyanis nem kevesebbet állított, mint hogy a tudomány egyetemi átadásának a módja nagyon gyakran összefügg a tudomány természetéről gondoltakkal. 1878 őszén egyáltalán nem obligát vagy üres udvariassági kérdés volt egy egyetemi évnyitóban erre rákérdezni, hiszen az 1870-es évek végének és az 1880-as évekbeli magyar felsőoktatási reformoknak a legégetőbb kérdései valóban erről is szóltak: hogy mit tesz / tegyen az egyetemi tanár a tudománnyal? Átadja vagy fölhalálja? Szabad-e, hiteles-e átadni olyat, amit nem ő munkált ki? Bevonhatja-e mindebbe a hallgatókat? Képesek-e a hallgatók arra, hogy mérvadó módon alakítsák ezt a tapasztalatot? Átadható-e az egyetemi tudás klaszteresedő formában, például lehetnek-e egy egyetemi tanárnak tanítványai?

Miután a már felidézett rektori évnyitó értekezésben végigtekintett a tudomány művelésének eltérő európai formáin, Brassai arról beszélt, hogy ezekben a nagyon eltérő tudomány szemléletekben egyaránt fontos és elmaradhatatlan – noha nem kötelezhető – rész a kutatás, s erre legkifejezőbb fogalomként az angol „research”-öt említette. Elgondolkodtató, hogy a korszak egyik legjobb magyar nyelvésze angol nyelvű terminust használ egy sajátos tartalom megjelenítésére: a *research*, ahová Brassai a komparatiztikát élhelyre sorolja be, minden jel szerint rendkívül újszerű tudományos tapasztalat volt. Minden jel szerint az ÖIL egyik szerkesztője egyetemi rektorként egy olyan folyamat kezdeteiből épített rektori programot, amelyet a társadalomtörténet modernizációs fordulatként szokott elemezni: a modern szakmák kialakulásáról és szaktudományos modernizációról (a társadalomtörténeti néven történeti professzionalizáció vagy történeti hivatásosodás kezdeteiről) van szó. Ez egy roppant nagy változás, hiszen azok a tudományágak és szakmai identitások, amelyeket magától értetődőnek veszünk, javarészt ebben a folyamatban alakultak ki: a modern földrajztudománytól a néprajzon keresztül egészen a szociológiáig, de beleértve az irodalomtudomány modern formáit és szerepeit is.

Nem véletlenül beszél e folyamat kapcsán „a hivatásosodás forradalmáról” Harold Perkin, hiszen ekkortól kezdve vált a szakmai identitás alapvető identifikációs tényezővé (Perkin 1996). Ennek a folyamatnak nemcsak a tudományok új határait, presztízsét, nyelvi mintázatait (például hogy mi számít tudományos nyelvnek) illetően voltak velejárai – tehát egy sor azzal kapcsolatos kérdést vetett fel hirtelen és élesen, hogy mit szabad és mit nem a tudományokban –, hanem mindenekelőtt a tekintetben, hogy mitől tudomány a tudomány, hogyan lehet a tudományos eredményeket mérvadó módon felismerni ilyenként. Az újításnak mint a tudományos eredmények paradigmatiszok fokmérőjének a szerepe magyar tekintetben épp ezekben a vitákban vált mérvadóvá.

Tehát a komparatiztika azért jelenhet meg pontosan Kolozsváron (és mondjuk nem a budapesti egyetemen), mivel – egyrészt új egyetem lévén, másrészt pedig professzo-

rai egy részének a beállítódása révén – jóval könnyebben ráhangolódott az európai és a magyar felsőoktatás egyik legnagyobb átalakulásának arra a tendenciájára, amely szembenézett a szaktudományosodás kérdéskörével. Nyilván nemcsak helyeslően, lelkesen, hanem kételyekkel, dilemmákkal: például Brassai idézett rektori programbeszéde épp az ellen kelt ki, hogy a kutatást versenyszerűen lehetne művelni. Tehát miközben Brassai elhatárolódott egy korábbi tudósi ideáltól, a teljesítmény mérésének például a versenyre kiélezett professzionalizációs eljárásaival már messzemenően nem értett egyet.

Az összehasonlító irodalomtudomány Brassai és Meltzl számára ebből a szempontból tökéletes terep – azt is mondhatni: a tökéletes szaktudomány – volt. Brassai arról beszélt a már többször is felidézett rektori programbeszédében, hogy azok a legfontosabb tudományok, amelyekben igazán széles spektrumon lehet kutatni. Ráadásul az új típusú tudományág pontosan azokkal az ideálokkal kecsegtetett, amelyek a *research* képzetkörébe foglalt újszerű tudomány szemléletet jellemezték. Olyan módon volt „tökéletes” szaktudomány, hogy alig néhányan értették. Áthidalni látszott a modern tudományok egyik legnagyobb dilemmáját, a nyelvi kérdést, hiszen eleve több nyelven beszélő művelőket feltételezett. Továbbá, eleve az innovativitásra rendezkedett be: úgy szemlélte magát, mint ami mintát ad, illetve eredőjévé válik egy sor más tudománynak; tehát eleve úgy foglalt magának helyet a modern diszciplínák palettáján, hogy mintegy megtervezte: tovább fog specializálódni egy sor más tudományra.²

Innen nézve az összehasonlító irodalomtudomány megjelenése szerencsésen illeszkedett a korszak legnagyobb mérvű átalakulásába: a tudományos tudás szerkezetének radikális átrendeződésébe, amely a modern tudományok jellegét és a tudás termelődésének új intézményrendszerét létrehozta: a tudományos hivatásosodásba.³ Az összehasonlító irodalomtudomány kelet-európai megalapítói úgy hozhattak új perspektívát az irodalom történetének és jelenének elbeszéléseibe, hogy szó szerint, a maga radikalitásában, előőrsként, gyakorlatilag számos tekintetben az európai példák előtt járva gondolták végig az irodalmak kutatásra, innovációra alapozott globális szaktudományának szerepét. Miközben túlságosan bejáratott sztereotípiánk, hogy a tudás transzfere kelet–nyugat irányultságú, az ACLU sok tucat nyugati munkatársa számára Firenzétől Izlandig, Londontól Amerikáig és Egyiptomig teljesen természetes volt, hogy a radikálisan modern tudományoszményt keleti munkatársaik szorgalmazzák.

Ráadásul azáltal, hogy szó szerint értelmezte, az ACLU igazából „újrafordította” a hivatásosodó tudományok nyugati modelljeit. A komparatiztika eredeti, kelet-európai formájában ugyanis úgy jöhetett létre szaktudományként, hogy tudomány szemléletével azt sugalmazta egy, a nemzetet az irodalomtudomány kizárólagos alapjává tevő kánonnal szemben: nem kell szükségszerűen nemzetet és nemzeti méretű közössége-

2 Úgy is fogalmazhatnánk, hogy eleve betervezte a specializációt, s emiatt nem véletlen, hogy ugyancsak a kolozsvári egyetemen a magyar nyelvterületen először kerül bele az egyetemi oktatásba a néprajz, és ezt Herrmann Antal, Meltzl egyik tanítványa oktatja majd. Herrmann ugyanakkor az összehasonlító etnológiának is úttörője, amelyet Meltzl és Brassai már az 1870-es évek végén eleve belekalkuláltak az összehasonlító irodalomtudomány jövődjébe.

3 A téma gazdag és szerteágazó szakirodalmából l. Cocks–Jarusch 1990, Mazsu 1997, McClelland 1995, Perkin 1996, Szívós 2009.

ket vizionálni egy tudomány mögött ahhoz, hogy az érvényes és fontos kijelentéseket tehesen az irodalomról. Miközben a nyugati professzionalizáció gyakran a nemzettel, etnikai vagy gyarmati identitásformákkal kötötte össze és legitímálta a modern és hivatásos tudományosményt, a komparatisztika termékenyen újraértette ezt a kötöttséget, s így hozhatott létre mára újrafelfedezhető kelet-európai hagyományt.

2. „Keleti” peremhelyzet és radikális újítás

Az ÖIL megindulásához vezető előadásait Meltzl a kolozsvári egyetemen tartotta, ahol a germanisztika professzoraként működött. Persze, ha működését egy új, általunk nemrégiben feltárt, a kolozsvári Bölcsészkar történetét teljesen meglepő és aprólékos módon megmutató levéltári korpusz felől nézzük, igen szokatlan, a nyugati germanisztikai tanszékek felől nézve akár botránys módon adta elő. Például azt állítja, hogy a nemzeti irodalmakban, s így a német irodalomban sincs semmiféle eredeti, minden közvetített és újraértett érték, például a német nemzeti irodalom alapszövegei is számos más irodalmi kultúrával való kölcsönhatás nyomán kristályosodtak ki, váltak értékesekké.

A korabeli irodalomtudományi és főként germanisztikai kontextusban igen mehökkentő és provokatív kijelentések ezek, s épp ezért nem érdektelen megnézni, hogy milyen önértelmezéseket rendel magához az az egyetem, ahol Meltzl Hugót nem kényszerítik arra, hogy szokványos elbeszélésben, nemzeti logikára, az épp nagy sikernek örvendő gervinusi modellhez igazodva mondja el a német irodalom történetét.

Az egyetem 1872-es megnyitásakor az első rektor (egyébként kissé ironikus módon a versenytárs Pesti Egyetem irányába, amelynek a képviselői távol maradtak az egyetemi megnyitóról) úgy tüntette fel Erdélyt, mint általában a szabadság, s ezen túlmenően a tanszabadság kiemelkedő helyszínét. A Pesti Egyetemen épp ekkortájt kezdődtek újra a tanszabadságról folytatott viták, tehát diszkrét gáncs is volt abban, ahogyan kellően nyitottnak mutatta saját egyetemét, s hozzá képest a Pesti Egyetemet bezárkózottabbnak és merevebbnek. Berde Áron ennél is tovább ment, és arról beszélt, hogy az egyetem a tudományos életben egyetlen követhető modellt lát, s ez a verseny: „Uraim! A vélemények egysége nyugalmat szül, s a nyugalom halál. A vélemények különbözősége küzdelmet, s ezáltal életet okoz. *A tudomány, az eszmék országában bizonyos anarchiára van szükség, hogy az igazságok kifejlődjenek, s a műveltség országa szépüljön. A két egyetem közti verseny kimaradhatatlan.*”

Minden komoly hagyományokkal rendelkező egyetemen (beleértve Pesten), ahol a korabeli felsőoktatási rendszerben germanisztikát oktattak, Meltzl Hugónak, az ÖIL megalapítójának és a germanisztika tanszék professzorának komoly gondjai támadtak volna. Meltzl ugyanis már bevezető előadásában – amely szerencsére nyomtatásban ránk maradt – azt állította, hogy a nemzeti irodalomtörténet, beleértve a tiszta germán irodalmat feltételező irodalomtörténetet, „nacionalisztikus szédelés”. Ráadásul – mivel úgy vélte, hogy nincsen abszolút eredetiség az irodalomban, mindenki mindig átvesz valakitől valamit, s emiatt inkább a tudás folytonos transzferére kell fektetni a hangsúlyt – Meltzl egyetemi előadása azt bizonygatta, hogy a germán őseposz voltaképpen nem is germán. Kétlem, hogy e fölött túl könnyen szemet hunytak volna máshol, mint a kolozsvári egyetemen. Hiszen a kolozsvári egyetem mindenekelőtt a

tanszabadság alkalmazójának hirdette magát, sőt ezt összekapcsolta azzal a kezdettől eleve vállalt versenyhelyezettel, amelyre a Pesti Egyetemen szemben berendezkedett. A második rektor rendhagyó módon teljes szabadságot adott minden egyes tanszéknek, azt hangsúlyozva, hogy elvárja tőlük a minél látványosabb eredményeket.

A legitimitásért való küzdelemben (hiszen egy olyan egyetemről van szó, amely hosszas és összetett viták után jött létre) normává vált nem bevett dolgokat mondani és nem bevett módon mondani dolgokat a kolozsvári egyetem indulásakor. Ha sarkítani kellene ezt a helyzetet, úgy is megfogalmazhatnók, hogy az egyetem megnyitása olyan kényszerhelyzetbe hozta az egyetem első vezetőségét, hogy a tanszabadság kiterjesztésével együtt „elrendelték” a tudományos eredményeket, az innovációt.

A kolozsvári egyetem új intézmény az 1870-es években, s eszerint ez egyben azt is jelentette, hogy kevésbé bejáratottak voltak a normák, s nem vált még zárvánnyá az arról való vélekedés, hogy bizonyos tudományos kérdésekről mit kell tudni. Mára már egyetemtörténeti közhely, hogy az egyetem megnyitásakor még az sem pontosan volt leszögeztet minden karon, hogy ki milyen tudományokat fog tanítani. Ez pedig egy olyan egyetemi rendszerben, ahol egy professzor azonos volt a teljes tanszékkel, intézménytörténeti szempontból mást jelentett, mint egy olyan egyetemi rendszerben, ahol egy tanszék több oktatóból áll. Az oktatók egy része az első évnnyitón még nem tudta mit fog tanítani, milyen épületben fog tanítani, nem tudta, hogy kiknek fogja tanítani tudományát, hiszen a diákok száma is instabil volt még. Tehát a káosz, a peremhelyzet, a be nem járatott adminisztratív szerkezet, vagy más perspektívából fogalmazva, a laza intézményi szerkezet és a tudás normativitásának az alacsonyabb foka az, ami minden jel szerint lehetővé tette az újítást. Ebből a szemszögből nézve az ÖIL és az összehasonlító irodalomtörténet indulása, a tanszabadság rektori hangsúlyozása némiképp kényszer is volt.

Az tehát, hogy Meltzl mint az egyetem legfiatalabb tanára olyan radikális, soha nem tapasztalt és hallott dolgokat mondhatott a német irodalom történetéről, a nemzeti irodalomtörténetéről, az irodalomról általában, kétségbe vonva a német és általában a korabeli nemzeti irodalmak alapvetéseit – s ezt majd Brassával együtt is folytathatta az ÖIL hasábjain –, ennek a peremhelyzetnek is köszönhető. Az (irodalmi) intézménytörténetben a peremhelyzetet klasszikus módon hátrányként értelmezik, még inkább, ha ez a kelet–nyugati tengely mentén merül fel: a komparatiztika esetében viszont kétségkívül ez járult hozzá az új diszciplína gyors kimunkálásához s radikális kérdésfelvetéseikhez.

3. Nemzeti nyelv helyett poliglosszia: nyelvek és identitások

A társadalomtörténeti, az intézménytörténeti tényezők nagyon sok mindenre választ adnak, de ha a lap történetéről gondolkodók helyében lennék, továbbra is nyugtalan maradnának. Hiszen ezek például az új diszciplínának a többnyelvűséghez (a poliglossziához) kapcsolódó előfeltevéseit nehezen magyarázzák. Az ÖIL ugyanis mindvégig arra a feltevésre épült, hogy a minőségi irodalmi kommunikáció független a nemzeti nyelvtől: a lap eredetileg huszonekét nyelven hozott közleményeket, beleértve „a nemzet nélküli nyelveket” is, s a 19. századi európai tudományosságban szokatlan módon, elvben egyenlőnek tekintett minden nyelvet és nyelvváltozatot.

A lap poliglott jellegét nagyon gyakran azzal szokás feloldani, hogy Erdélyben történetileg is eltérő nemzetiségek éltek egymás *mellett*, s ebből fakadóan a poliglosszia gyakori nyelvi helyzet lett volna. Jobban megnézve azonban ez részben a transzilvanizmus huszadik század eleji visszavetített érve, ráadásul a többnyelvűséget a nemzeti irodalmat a nemzeti nyelvhez kötő magyar irodalmi nemzetszemlélet épp a 19. század közepére lúgozta ki csaknem teljesen a magyar irodalmi kultúrából. Ilyeténképpen egy olyan lap, amely a nyelvek *közt*i sajátos kommunikációs helyzetben szemlélte az irodalmat, s a remekműveket nem egy nemzethez vagy nemzeti nyelvhez, hanem épp a nyelvek *közt*i párbeszédhez kötötte, nem a kanonizálódó nemzeti identitásmodell hátszeléből építkezett, hanem részben annak ellenében.

Az ÖIL tartalmazza „árulkodó” nyomait annak, hogy milyen sajátos, a magyar irodalomtörténet-írásban elhanyagolt, zárvánnyá vált nemzeti és etnikai identitás szemlélettel fonódott össze a poliglossziának az a konstitutív érve, amelyet újszerű irodalomszemléletbe fordíthatott át a nemzetközi komparatiztika első, közel egy évtizedig működő lapja. Az etnicizáló, a nemzeti nyelvet a nemzeti irodalom alapjává tevő nemzetszemlélet mellett magyar környezetben van egy olyan zárvánnyá vált nemzet- és nemzeti irodalomfogalom is, amely épp az 1870-es években erősödik fel és munkálódik ki újra: ez a birodalmi nemzetszemlélet ún. patriotizmusa⁴. Az ÖIL kapcsán többek között a cigány kultúra jelenléte a lapban vezethet árulkodó jelként ehhez a nemzetfogalomhoz. Az ÖIL ugyanis azt állította magáról, hogy a rendszeres írásbeliség nem kizárólagos építő eleme a minőségi irodalomnak, emiatt figyelt az írásbeli kultúrával nem rendelkező irodalmakra is, például a cigányfolklorra, és ennek a szövegeit irodalomként kezdte el kezelni. Ugyanilyen alapról tett számos kísérletet arra, hogy kodifikálja valamelyik cigány nyelvjárást: például, amikor Goethe halálának félszázados évfordulójára poliglott fordítást készített a *Gleich und gleich* című költeményből, a magyar, román, erdélyi szász, örmény, jiddis és japán fordítás mellett ott volt a roma változat is „kolozsvári tájszólásban”. Mind a rendi, mind pedig a kulturális nemzetfogalomban nagyon nehezen lehet ezt elképzelni az 1870-es években: a cigányság nem nemzetalkotó tényező a rendi társadalomban, a kulturális másik oldalról pedig legfőntebb kuriózum. Elég csak Liszt Ferenc nagy port kavart könyvére gondolnunk, amelyben a cigányoknak tulajdonította a magyar nemzeti zene létrehozásának érdemét (amire válaszként epésen azonnal felelegették hiányos magyar nyelvtudását), vagy a cigányok többrétű ábrázolását Arany János eposzában, *A nagyidai cigányokban*.

Van viszont egy olyan szupranacionális, történetileg is nagyon erős, de az 1870-es évektől újraéledő nemzetfogalom, amelyben a cigányok roppant fontos szerepet játszanak; József főherceg cigány nyelvtana (a klasszika-filológus Ponori Thewrewk Emillel közösen) példa lehet minderre. Ennek a nemzetszemléletnek igen fontos dokumentuma *Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képben* címet viselő vállalkozás, amelyet a német nyelvű szakirodalomban a rendkívüli könyvsorozat tragikus sorsú szerkesztője, Rudolf koronaherceg nyomán nemes egyszerűséggel csak *Kronprinzenwerk*ként szokott emlegetni. E vállalkozásnak a Rudolf által írott előszava épp egy olyan identifikációs lehetőséget körvonalaz, mint amelyet – kitágítva és újraértve – Meltzl és Brassai

4 A patriotizmus kérdésének magyar eszmetörténetéhez l. Benda 1937, Trencsényi-Zászkaliczky 2010.

érvényesítettek az irodalomban. A kezdeményezőt is túlélő vállalkozás előszavában Rudolf így fogalmazott – nyilván nem kevés államférfíui számítással és bölcsességgel, kreatívan újrahasznosítva a birodalmi nemzetszemlélet korábbi tapasztalatait: „Az ezen monarchia határain belül élő népfajok tanulmányozása nemcsak a tudós elé tár tágas mezőt, hanem egyúttal az általános hazaszeretet emelésére sem csekély gyakorlati jelentőségű. Mennél behatóbban vizsgáljuk az egyes népcsoportok jó tulajdonságait és sajátságait, úgyszintén azoknak egymástól szellemi és anyagi tekintetben való kölcsönös függését, annál nagyobb mértékben fog erősbülni azon összetartozandóság érzete, melynek hazánk népeit egymással össze kell kapcsolni. Azon népcsoportok, melyeket nyelvük, szokásaik és részben eltérő történelmi kifejlődésük a népesség többi alkotó részeitől elkülönítettek, azáltal, hogy nemzeti egyéniségük a monarchia tudományos leírójánál az őket megillető elismerésre talál, s ezáltal egyszersmind felhíva arra, hogy szellemi súlypontjukat az osztrák-magyar monarchiában keressék. Ezért bír nagy fontossággal éppen hazánkban a népismének és segédtudományainak művelése [...] Van-e állam, mely egy ily nagy műhöz a talajalakulás ellentéteiben oly gazdagságot, természetrajzi, tájképi és égalji tekintetben oly nagyszerű változatosságot egyesítve határai közt, a különböző népcsoportok néprajzi összetételében oly nagy mértékben nyújthatná a legérdekesebb képeket, mint monarchiánk?”⁵ (*Az Osztrák-Magyar Monarchia* 1887: 5–8.). Jól kivehetően a lap szerkesztői úgy fordították le az irodalom logikájára a birodalmi patriotizmus elvét, hogy épp azokat a gyarmatosító politikai elemeket rostálták ki belőle, amelyekért utóbb Melas és Spivak is zsákutcásnak ítélte a nyugati komparatiztika vezető ágazatait. Nem véletlen, hogy Meltzl, a lap kitar-tóbb és szorgalmasabb főszerkesztője épp ezektől a felhangoktól ódzkodott: szász származású, kétnyelvű íróként épp azzal a nemzeti irodalomfogalommal volt kénytelen szembesülni, amely csupán egyetlen nyelvhez kötve ismerte el az irodalom művelését, lehetetlennek tartotta a szerves nyelvcserét, ráadásul politikai tekintetben gyakran instrumentalizálta is az etnocentrikus nyelvszemléletre alapozó irodalmi víziót. Meltzl tehát ezért óvakodhatott legalább annyira a birodalmi patriotizmus néhány elemétől, mint amennyire részben fontosnak is tarthatta a maga számára, fellelhetette saját irodalmi éthoszában benne. Meltzl tehát úgy fordított le egy „bécsi” („nyugati”) új-raélesztett identifikációs mechanizmust a maga „erdélyi” („keleti”) dilemmáira, hogy közben meg is szabadította azt ideológiai ballasztjainak egy részétől: az irodalmat a többnyelvűség és a nyelvek egyenlőségének az utópikus logikájában helyezve el. Meltzl tehát egy olyan nemzetszemléletet és etnikai identitásformát értelmezett újra, amely alapvetően megoldást jelentett saját kétnyelvűségére és egyéni identifikációs dilemmáira, értelmessé tette napi irodalmi ténykedését. Gesztusa révén viszont kreatívan és radikálisan újraértette a patriotizmus nemzetszemléletét: miközben az utóbbi a két-és többnyelvű birodalmi polgárok számára kínált identifikációs alternatívát, Meltzl és munkatársai diszkréten kitágították, s irodalmivá stilizálták a *Kronprinzenwerk* szemléleti kiindulópontját.

5 *Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képen Rudolf trónörökös főherceg öcsászári és királyi fenségé-ge kezdeményezéséből és közremunkálásával. Bevezető kötet. A Magyar Királyi Államnyomda kiadá-sa, Budapest, 1887: 5–8.*

Hogy mindezeknek a bonyolult és áttételes identitásformáknak (a szakmainak, a nemzetinek vagy az etnikainak) az újraértése mennyire nem szokványos megoldást eredményezett az ACLU révén, s mennyire nem volt átjárható a nagyon más előfeltevésekkel működő korabeli magyar irodalmi kultúrában, annak kézzelfogható példája az ACLU szerepértelmezéseinek korabeli „lefordításai”.

Szana Tamás, a befolyásos lapszerkesztő, az ÖIL indulását saját lapjában, a *Hölgyfutárban*, úgy kommentálta, hogy végre az olasz *Rivista Europea*hoz hasonló lap született, amely arra szolgál, hogy a gyakran lekicsinyelt, bagatellizált magyar irodalmat népszerűsíteni és megvédeni lehessen külföldön. Egyfajta (későbbi értelemben vett) magyarságtudományként fogta fel, s így tudta megbocsátani neki, hogy nem kizárólagosan magyar nyelven művelik: „Hunfalvi akadémiai segélyezésben részesülő vállalata⁶ s Brassai-Meltzl-féle *Összehasonlító Irodalomtörténeti Lapok* szerintem ama közegek, melyek útján mostani nyomorúságos, sőt szegényletes helyzetünk javulását remélhetjük. Mindkét vállalatnak szép hivatása van: a külföld előtt, mely eddig csaknem kivétel nélkül hamis forrásból ítélte meg bennünket, bemutatni törekvéseinket s ama vívmányokat, melyeket e küzdelem eredményeképpen ma már sajátjainknak mondhatunk. E vállalatok bizonyosságot nyújthatnak fajunk életképessége felől s nagy szolgálatokat tehetnek közművelődésünk érdekében [...]”. Nos, Meltzl számos dolgot gondolt a magyar irodalomról, de teljesen biztosan tudjuk, hogy lapjával nem kívánta a „magyar faj életképességének” ilyen természetű elvét képviselni. Vagy ott van György Aladár, aki örömmel írta át céljai és meggyőződései szerint az új tudományt. Úgy üdvözölte 1874-ben Meltzl egyik előadásának könyvformátumban való megjelenése után, mint ami végre a politikátörténet leváltására törekszik, és az egyetemes történetírás egyik új fajtáját, a művelődéstörténetet jelenti – ezzel viszont fel is számolta az ÖIL-nek az esztétikai irodalomszemléletet hangsúlyozó gesztusait: „Az irodalomtörténelem általános szempontból felfogva s a különböző nemzetek főbb műveit lélektanilag is összehasonlítva talán a legfontosabb ágát képezi a művelődéstörténelemnek, annak a tudománynak, melyet ma már mintegy jogosítva vagyunk az ugynevezett világtörténelem helyére állítani. Ezen egyetemes irodalomtörténelem adatainak s mindenekfelett főbb törvényeinek kutatása nemzeti művelődésünk előhaladásának egyik záloga. Igyekezzenek oda hatni tudományos egyleteink s főképp a tudományt hivatalosan képviselő tanárok, hogy ily egyetemes irodalomtörténelmünk s ezzel karöltve az irodalom egyes ágainak s egészben bölcsészeti tárgyalása nálunk is talajra találjon.”⁷

Innen is jól látható, hogy az új tudományág azért is nem lelhetett követőkre a korabeli magyar irodalmi kultúrában, mert az etnikai és a nemzeti identitásnak nagyon más szemléletéből nőtt ki, mint az az etnocentrikus identitás, amely uralni látszott

6 Szana nyilván az 1877-ben indult és 1880-ig működő *Literarische Berichte aus Ungarn* című lapra utalt, amely a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával jelent meg. Az ÖIL fogadtatását és helyét az induló modern magyarságtudomány összefüggésében részletesen értelmeztem korábban: T. Szabó 2002a.

7 Vö. Szana Tamás, Irodalmi levelek II. *Hölgyfutár* 1877 március 15., 11. sz., 82–83.; K, *Összehasonlító irodalomtörténeti [!] Lapok*. (Brassai és Meltzl Hugó közlönye) *Fővárosi Lapok* 1877. január 26., 20. sz., 103.

a kánoni irodalomszemléletet. Miközben léptéket tanult az eredeti modellből, amely meghaladta az Osztrák–Magyar Monarchia etnocentrikus érveit, a Brassai és Meltzl által elképzelt komparatiztika egyik legizgalmasabb léptékváltó gesztusa nemcsak a nemzeti különbségek és hierarchiák újragondolása volt, hanem az irodalom Európacentrikusságának a veszélyeire való figyelmeztetés is.

Az ACLU s ezáltal a nemzetközi komparatiztika kelet-európai intézményesült víziója eredetileg tehát egy sajátos identitásbeli peremhelyzetből nőtt ki, s ezt fordította előnyére. A nemzeti identitásnak egy olyan helyzetéből / felfogásából építkezett, amely a 19. század második felére egyre inkább ellehetetlenülőben volt az etnocentrikus nemzeti identitáshoz képest. Meltzl tehát a magyar irodalomban egy sajátos identifikációs peremhelyzetet fordított át előnyére és tett meg az irodalom értelmezésének alapjává.

Itt állnék meg annak a vázlatos felfejtésében, hogy miért épp Kolozsváron, miért épp akkor és miért épp úgy jelenik meg az irodalomértésnek ez a teljesen új nemzetközi válfaja, noha maradt még egy sor nyugtalanító és érdekes kérdés. Kezdve azzal, hogy e diszciplína milyen provokatívan értelmezi át Goethe felfogását a világirodalomról, egészen addig, hogy egy sor, a korabeli magyar irodalomtudomány számára tabunak vagy értelmetlennek minősülő kérdést vet fel: a recepció, az intertextualitás, a siker s egyáltalán magának a közvetítésnek a kérdését; a kapcsolat (kontaktus), a kontextus és szöveg viszonyának, a kontextus mibenlétének a problémáját. Nem véletlen, hogy Brassai és Meltzl folyóirata különösen reflexív, hiszen az irodalmi műalkotás jelentésképződésének mibenlétére kénytelen rákérdezni. Vagy ott van a gyakran előkerülő problémafelvetés a kulturális konvenciók szerepéről.

Mára azért lehet felidézni a komparatiztika indulását és rákérdezni egykori előfeltevéseire, mivel épp most van szétfoslóban egy bevett irodalmi előfeltevérendszer a magyar irodalom történetében, amely elfedte az *Összehasonlító Irodalomtörténelmi Lapokat / Acta Comparationis Litterarum Universarumot*, hiszen nem tudott mit kezdeni azokkal az identitásformákkal, amelyekre adott válaszként létrejött ez az intézmény. Szétfoslóban van egy olyan szereprendszer, amelynek épp a felbomlása révén lehet megpillantani egy sor olyan tudományos, nemzeti, etnikai vagy intézményes identitásformát, amelyre hosszú ideig kevesen voltak kíváncsiak, vagy amelyeket hosszú ideig magától értetődőnek véltek az irodalomtudományban. Ez persze nagyon gyakran együtt jár a krízis bejelentésével, az adott tudományterület hagyományainak firtatásával, de úgy gondolom, hogy ennek az ÖIL-lel foglalkozóként csak örülhetek: szükség volt a komparatiztika végének a bejelentésére, hogy végre el lehessen kezdeni újra firtatni létrejöttét, s ezzel együtt Kelet és Nyugat összetett viszonyát a komparatiztika korai modelljeinek létrejöttében.

Hivatkozások

- Az Oszták-Magyar Monarchia írásban és képen Rudolf trónörökös főherceg ócsászári és királyi fensége kezdeményezéséből és közremunkálásával. Bevezető kötet. A Magyar Királyi Államnyomda kiadása, Budapest, 1887.*
- Benda Kálmán 1937. *A magyar nemzeti hivatástudat története a XV–XVII. században.* Bethlen Nyomda, Budapest.
- Berczik Árpád 1959. Les débuts hongrois de l’histoire littéraire comparée. *Acta Litteraria Academiae Scientiarum Hungaricae* 1959: 215–249.
- Cocks, Geoffrey – Jarausach, H. Konrad (szerk.) 1990. *German Professions 1800–1950.* Oxford University Press, Oxford – New York.
- Fassel, Horst (szerk.) 2005. *Hugo Meltzl und die Anfänge der Komparatistik.* Franz Steiner Verlag, Wiesbaden.
- Fried István 2007. Az Acta Comparationis Litterarum Universarum nyomában. Kolozsvár-Szeged-Meltzl-Zolnai. *Tiszatáj* 61: 95–107.
- Gaál György (szerk.) 1975. *Összehasonlító Irodalomtörténelmi Lapok.* Kriterion, Bukarest, 1975.
- Kerekes Sándor 1937. *Lomnitz Meltzl Hugó 1846–1908.* Minerva Társaság, Budapest.
- Mazsu János 1997. *The Social History of the Hungarian Intelligentsia, 1825–1914.* (Transl. from the Hungarian by Mario D. Fenyó) Atlantic Research and Publications, Highland Lakes – New York.
- McClelland, Charles – Siegrist, Merl, Hannes, Stephan 1995. *Professionen in modernen Osteuropa / Professions in Modern Eastern Europe.* Duncker & Humblot, Berlin.
- Melas, Natalie 2007. *All the Difference in the World: Postcoloniality and the End of Comparison.* Stanford University Press, Stanford.
- Perkin, Harold 1996. *The Third Revolution. Professional Elites in the Modern World.* Routledge, London – New York.
- Spivak, Gayatri Chakravorti 2003. *Death of a Discipline.* Columbia University Press, New York.
- T. Szabó Levente 2012. Negotiating world literature in the first international journal of comparative literary studies. The Albanian case. *Studia Universitatis Babeş-Bolyai. Philologica* 57: 33–52.
- T. Szabó Levente 2012a. Negotiating the borders of Hungarian national literature: the beginnings of the Acta Comparationis Litterarum Universarum and the rise of Hungarian studies (Hungarologie). *Transylvanian Review* 21.
- T. Szabó Levente 2013. À la recherche... de l’éditeur perdu. Brassai Sámuel and the first international journal of comparative literary studies. In: Angela Tarantino et al. (szerk.): *Storia, Identità e Canoni letterari.* Florence University Press, Florence.
- Szívós Erika 2009. *A magyar képzőművészet társadalomtörténete 1867–1918.* Új Mandátum, Budapest.
- Trencsényi Balázs – Márton Zászkaliczky (szerk.) 2010. *Whose Love of Which Country? Composite States, National Histories and Patriotic Discourses in Early Modern East Central Europe.* Brill, Leiden.

Summary

An Eastern European perspective on world literature in the 1870s. The invention and local contexts of the comparative literary studies

In an essay published in 1875 and uttered earlier at the beginning of the 1873/1874 university year as the programme of the German studies, Hugo von Meltzl/Meltzl Hugó (a freshly appointed bilingual professor at the new University of Cluj/Kolozsvár) was the first to call his discipline comparative literary studies. In the polyglotte review *Összehasonlító Irodalomtörténeti Lapok* (later and better known as *Acta Comparationis Litterarum Universarum*), started in 1877 and published in more than twenty languages Meltzl and his colleague, Sámuel Brassai defined the new discipline comparative literature and conceptualized the review and the new discipline along translation. This surprising and historically unique literary phenomenon of Central and Eastern Europe – having contributors from all over the world, including the US, Asia and Africa – raised the issue of transnational literary perspective against the more and more monolingual national cultures and was stressing its subversive character. The paper offers several reinterpretive paths to the contextual and historical reading of the ACLU.